

V I T A № 1 A N T I Q U A

З б і р к а н а у к о в и х п р а ц ь

Збірка затверджена до друку на засіданні Вченої ради історичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка.

Головний редактор:
д.і.н., проф. Гладких М.І.

Редакційна колегія:
д.і.н., проф. Борисенко В.К.,
д.і.н. Залізняка Л.Д.,
д.і.н., проф. Крижанівський О.П.,
д.і.н. Моця О.П.

Відповідальний секретар:
Рижов С.М.

Технічний редактор:
Шидловський П.С.

Рецензенти:
д.і.н., проф. Буравченков Б.О.,
д.і.н. Зубарь В.М.

Регістраційне свідоцтво
КІ № 350 видане 8 лютого 1999 року
Міністерством Інформації України

Засновник — "Товариство
Археології та Антропології".

Адреса редакції:
252030, м.Київ,
вул. Володимирська, 64, ауд. 164.

© Товариство Археології та Антропології
© Колектив авторів
© Дизайн-макет Адаменко Д.В.
© Обкладинка Адаменко Д.В.

КИЇВ—1999

- С.Рыжов** *Некоторые аспекты обработки камня на мустьерской стоянке Малый Раковец IV в Закарпатье* 3
- В.Степанчук** *Средний палеолит Крыма. Индустрийные традиции вюрмского времени: многообразие проявлений, возможные причины variabilityности* 17
- М.Гладких** *Древнейшая архитектура по археологическим источникам эпохи палеолита* 29
- Н.Риндюк, Н.Скакун** *Новые находки антропоморфной пластики в Болград-Алдень II* 35
- В.Піоро** *Нові знахідки антропоморфних стел та кромлехів в курганах ямної культури степової України* 41
- Ю.Малєєв, В.Конопля** *Багатошарове поселення Блищанка на р.Серет* 45
- Л.Самойленко** *Курган епохи середньої та пізньої бронзи біля с.Затишне Луганської області* 59
- Б.Антоненко** *Глиняні статуетки з катакомбного поховання* 63
- С.Зеленко** *Работы подводно-археологической экспедиции Киевского университета имени Тараса Шевченко на Южном берегу Крыма в 1991-1995* ... 65
- С.Сорокопуд, А.Филоненко** *О подводных археологических разведках в акватории Севастополя в 1993-1994 гг.* 71
- І.Піоро** *Готи в гірському Криму* 75
- О.Комар** *Сармати Поросся та "південна" гіпотеза походження Русі* 81
- Ф.Андрощук** *К датировке скандинавских фибул типа Petersen-51* 89
- Р.Осадчий, О.Філюк** *Поселення великокняжої доби XI-XIII ст. біля с.Софіївська Борщагівка на Київщині* ... 95
- Е.Линёва** *Предпосылки и история зарождения отечественной археологии* 99
- Ю.Омельченко** *Домузейні форми нагромадження та використання історико-культурних цінностей* 107

О. КОМАР

САРМАТИ ПОРОСЛЯ ТА «ПІВДЕННА» ГІПОТЕЗА ПОХОДЖЕННЯ РУСІ

ABSTRACT

The paper is devoted to the critical examination of the hypothesis about Sarmatian origin of the tribe Ros. Its existence in the Ros river area is the basic hypothesis of the so called south origin of Rus theory. The paper considers the group of Sarmatian burials in the Ros area (right bank of middle Dni per region) which to authors thought is correlated with the Sarmatian tribe Roxolans. This fact seems to be an argument for the Sarmatian origin of Ros, but analysis of archeological data and written sources have led us to the contrary assertion. The Roxolans had appeared in the Ros river area at the beginning of the 1st century A.D. and migrated to the Lower Danube by the end of the century. The supposition that the part of Roxolans had stayed on this territory and was assimilated by Slavs cannot be proved by any facts.

Traditional correlation Ros with Rosomons of Jordanes and Hros of Pseudo-Zacharias Rhetor is based on the mistaken understanding of those names as ethnonyms. The linguistic analysis shows that rosomon is a Gothic word ros-man - horseman that was synonym to the word nomad, a Gothic legend inserted in the text of Jordanes this word substituted name Alans. The Hros from the text of Pseudo-Zacharias Rhetor cannot be connected with Slavonic tribes either, because it is Syrian adaptation of the Greek heros. So neither archaeological data no written sources confirms the existence of the tribe Ros before the 9th century A.D.

“Війна Півночі і Півдня” навколо питання походження Русі, що продовжується вже протягом двох з половиною століть, схоже, ще дуже далека від завершення. Як справедливо зауважив О.Й.Піцак, єдиною причиною, чому вона точиться й досі, є слабкість аргументів обох сторін (Pritsak 1981: 6). Сьогодні спостерігається зростання авторитету нарешті звільненої від ідеологічних утисків неонорманістичної теорії, що, проте, лише стимулює антинорманістів до активніших пошуків предків русів серед місцевих скіфо-сарматських племен. Хронологічна лакуна при цьому заповнюється схемою Б.О.Рибаківа: росомони — hros — роси, де первісне “рос” походить від назви р. Росі (Рыбаков 1982: 73-90). На жаль, ця гіпотеза побудована більше на непохитних автохтоністичних переконаннях дослідника, ніж на реальних фактах, за що вона неодноразово піддавалася нищівній критиці в літературі. Однак прихильників структурального підходу вона цілком задовольняє, оскільки достовірність всієї структури, за їх логікою, може бути доведена існуванням так званої “невідомої ланки” (missing link) — надійно засвідченого в джерелах народу, пов’язаного з Пороським регіоном.

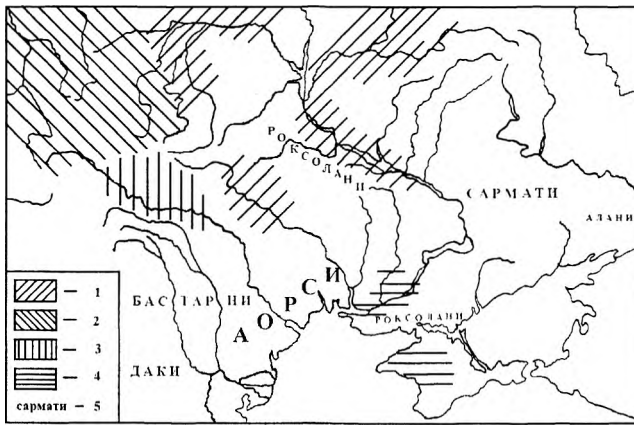
У центрі пошуку цієї “невідомої ланки” в українських вчених все частіше опиняються сарматські племена, зокрема роксолани, під впливом у країно-польської літописної традиції пов’язані з русами ще батьком антинорманізму М.В.Ломоносовим. Цю гіпотезу успадкувала російська історіографія XIX ст. (Д.Іловайський), в той же час в іноземній історіографії кінця XIX ст. були висловлені гіпотези про зв’язок між роксоланами, росомонами Йордана, hros Псевдозахарії та росами. Зокрема схему: росомони — hros — роси вперше запропонував Й.Маркварт, який, однак, вважав “росомони” епічною назвою герулів (огляд історіографії див.: Грушевський 1991: 143-144, 607, 611-612). На жаль, ця література досить швидко стала важкодоступною (як, проте, і її критика), що примусило радянських післявоєнних вчених починати пошуки в тому ж напрямку практично з нуля.

Сілезьк войовничого антинорманізму після 2-ої світової війни був зумовлений об’єктивними політичними й психологічними причинами, тому

знаходить виправдання з точки зору моралі. З точки ж зору науки це вилилося у масове продукування слабо обґрунтованих гіпотез, що мали будь-яким чином довести місцеве походження русів. Показовим став вихід VI-VII тт. “Советской этнографии”, цілком присвячених початкам Русі, з яких ми відзначимо дві статті, що безпосередньо стосуються нашої теми. С.П.Толстов через тюркську форму “урус” пов’язав русів з сарматським племенем аорси, на користь чого дослідник привів також подібність арабської назви одного з “сінфів” русів — “Арса” до “Аорсія” (Толстов 1947: 57-58).

А.Д.Удальцов висловив припущення, що “росомони” — це інша назва антського союзу племен, до якого вчений, між іншим, зараховував і роксолан (Удальцов 1947: 13). Н.В.Пігулевська, яка опублікувала російський переклад Псевдозахарії, після війни вже не вагаючись ототожилила hros з росами (Пігулевская 1952: 42-48), що дозволило Б.О.Рибаківу таким чином заповнити хронологічну лакуну між росами й росомонами та висунути теорію про існування окремого племені росів в Подніпров’ї з IV ст. (Рыбаков 1953: 95-96). Не можна сказати, що вона набула великої популярності, проте, як зазначалося, все ще зберігає актуальність. Зважаючи на неслов’янський вигляд етноніму “рос”, в сучасній літературі поширилася тенденція без додаткової аргументації пов’язувати “росів” з іранським світом. Так, до іранського кола відносять етнонім “рос” В.В.Седов (Седов 1982: 111-112), очевидно, більше спираючись на свої погляди про походження антів внаслідок слов’янізації місцевого скіфо-сарматського населення (Седов 1979: 78-100), ніж на лінгвістичні міркування. Також без жодних доказів називає росів “одним з сармато-аланських племен Середньої Наддніпрянищини в ареалі сучасних гідронімів з коренем рос- типу Рось, Роська, Росава, Росавка, Роставиця, яке, вірогідно, входило в антський союз племен” лінгвіст Г.П.Півторак (Півторак 1993: 65).

Зовсім інший підхід спостерігаємо у О.С.Стрижака, який присвятив цілу монографію з’ясуванню можливих лінгвістичних зв’язків між Руссю та сарматами. В монографії зібрано значну кількість лінгвістичного матеріалу, аналіз якого,

однак, закінчується переважно на стадії порівняння, внаслідок чого монографія майже повністю позбавлена висновків. Обережність дослідника загалом зрозуміла, оскільки об'єктом дослідження було обрано таке складне й суперечливе джерело, як "Керівництво з географії" Клавдія Птолемея, однак не може не викликати подив сміливість, з якою О.С.Стрижак відносить твір Птолемея (не пізніше 165 р. н.е.) до кола джерел про походження етноніму "русь" (перша згадка 839 р.). Попри це, праця все ж містить ряд цікавих лінгвістичних спостережень щодо етнонімії сармато-аланських племен. Дослідник виділив групу етнонімів: роксолани — "світлі алани", аорси — "білі", аланорси — "білі алани", компонент чи основа яких має значення "світлий", "білий" (той же компонент зберігає і скіфська передача "роксолани" — "ревканалі", херсонське "ревксиналі") (Стрижак 1991: 31). Припущення, що таким чином вирізняли "білошкіре" місцеве населення від темношкірих вихідців з Азії (Стрижак 1991: 77), звичайно, є необгрунтованим — вдавнину північноіранські племена слабо відрізнялися від "типово" європеїдного населення (пор. опис аланів у Амміана Марцелліна (XXXI. 2. 21) (Аммиан Марцеллін 1994: 494). Очевидно, це типовий випадок змістового навантаження системи кольорів, аналогією є й слов'янська етнонімія ("білі серби" та "білі хорвати" Костянтина Багрянородного, "білі хорвати" "Повісті минулих літ", "Біла Русь" і т.д.). Саме в групі "світлих" народів О.С.Стрижак схильний вбачати можливих предків "росів". Він обережно висловив припущення про можливість переходу: роксолани — росомони — роси, як, проте, і аланорси — орси — ороси — роси (ця ж схема діє і для аорсів) (Стрижак 1991: 80). Дослідник явно симпатизує першій гіпотезі, прагнучи зобразити роксолан різноетнічним населенням несарматського походження зі значним відсотком слов'ян, яке певний час об'єднувалося під владою аланів в роксоланському військово-політичному союзі (Стрижак 1991: 65-68, 77-78, 196-198).

Нагадаємо, що гіпотеза про несарматське походження роксолан була висловлена Д.О.Мачинським, який на підставі аналізу переважно писемних джерел дійшов висновку, що роксолани — окремий від сарматів народ, споріднений з аланами і, як і останні, пов'язаний з глибинними регіонами Азії (Мачинський 1974: 122-132). Неправомірність цієї гіпотези показав О.В.Симоненко (Симоненко 1991: 19-20), торкаючись даної проблеми і ми (Комар 1994: 32-33), де, зокрема, звернули увагу на джерело роксоланського походження, яке незаперечно доводить, що роксолани самоусвідомлювали себе сарматами.

Мова йде про два епіграфічні написи середини II ст. н.е.: в першому роксоланський цар Распараган, який отримав римське громадянство і помер в Полі, іменується *Publius Aelius Rasparaganus rex Roxolanorum* (CIL,V,32), тоді, як в другому написі, зробленому його власним сином, він названий *rex Sarmatarum* (CIL,V,33) (Латышев 1949: 256).

Писемні джерела не дають і будь-яких підстав розглядати роксолан як неоднорідний "військово-політичний союз" — в усіх випадках йдеться про цілісне племенне утворення з центральною царською владою. Припущення ж О.С.Стрижака про аланське походження правлячої верхівки роксолан малоімовірне. Роксолани з'явилися у Північному Причорномор'ї ще на поч. II ст. до н.е., в той час, як поява у Приазов'ї алан та їх перші спроби перейти Дон можуть бути датованими не раніше 60-х років I ст.н.е. Їх прихід позначається появою групи поховань в районі гирла Дону та на Середній Кубані з виразними східними рисами, частина яких знаходить аналогії лише в Центальноазійському регіоні (Яценко 1993: 60 — 69).

Матеріальна культура роксолан довгий час була невідомою. Лише нещодавно О.В.Симоненку вдалося виділити серед ранньосарматських пам'яток II-I ст.ст. до н.е. Дніпро-Донський межиріччя поховання в простих ґрунтових ямах, орієнтовані в північному півколі, які дослідник надійно пов'язав з роксоланами (Симоненко 1991: 17-27; Симоненко 1993: 107-110). Північна орієнтація небіжчиків у ранньосарматський час була настільки рідкісною, що однієї цієї ознаки вистачило Ю.В.Павленку для співвіднесення з роксоланами і сарматських пам'яток Середнього Подніпров'я, сконцентрованих в басейнах річок Рось та Тясмин. Саме ці роксолани для дослідника стали тією "невідомою ланкою", якої не вистачало у схемі Б.О.Рибакі. На його думку, до кінця II ст.н.е. у Подніпров'ї утворилося могутнє слов'яносарматське політичне об'єднання "Роксоланія", яке контролювало практично всю територію Лівобережної України, а на правому березі поширювалося аж до Дунаю. Через черняхівську культуру слов'янізовані роксолани пов'язуються ним з Йордановими росомонами (Павленко 1994: 251-254). Одночасно з Ю.В.Павленком середньодніпровську групу сарматів співвіднесли з роксоланами і ми, також визнавши можливим їх зв'язок з росомонами та пізнішими росами (Комар 1994: 40-41, 45-46), однак детальніший розгляд проблеми дозволив засумніватися в останній частині висновків.

Сарматські пам'ятки Середнього Подніпров'я вивчені досить слабо. Досліджено незначну частину курганів, причому більшість з них у дореволюційний час. Проте наявного матеріалу цілком достатньо для того, щоб скласти загальне уявлення про цю групу пам'яток. Її датування останнім часом уточнене: найбільш ранні поховання з'являються у першій чверті I ст. н.е., а останні здійснені не пізніше кінця цього ж століття (Симоненко 1981: 62-66; Гороховський 1988б: 19). Таким чином, будь-який зв'язок сарматів Середнього Подніпров'я з носіями черняхівської культури виключений, оскільки найраніші пам'ятки останньої з'являються на даній території не раніше другої третини III ст. н.е. (Гороховський 1988а: 42-45).

Племенна ідентифікація цих сарматів не викликає труднощів. На початку I ст.н.е. не лише найпівнічнішим сарматським племенем, а й взагалі найпівнічнішим відомим варварським племенем Північного Причорномор'я Страбон називає

роксолан (II. V. 7): "За Борисфеном же живуть роксолани, останні з відомих скіфів (*тобто варварів — О.К.*), хоча вони й живуть південніше, ніж найбільш віддалені відомі нам народи північніше Бреттанії; області за країною роксолан незаселені через холод" (Страбон 1994: 116).

Ототожненню середньодніпровських сарматів з роксоланами не суперечить і археологічний матеріал. Майже стовідсоткове домінування північної орієнтації небіжчиків, відсутність поховальних ям складних конструкцій (підбоїв, катакомб, ям з заплічками) зближують пам'ятки Середнього Подніпров'я з сарматськими пам'ятками II ст. до н.е. — III ст. н.е. Таврії, пов'язаних О.В.Симоненком з роксоланами. Наявність у середньодніпровських похованнях великої кількості імпортованих речей, зокрема рідкісного в інших регіонах сарматської культури бронзового та срібного італійського посуду, цілком відповідає тій ролі, яку відігравали на кордоні Римської імперії у I ст. н.е. роксолани.

В той же час не можна не відзначити такі риси, як відсутність у похованнях жертвовної їжі та значна роль вогню у поховальному обряді, які відрізняють середньодніпровських роксолан від роксолан Таврії та зближують їх з аорсами. В I ст. н.е. аорси проживали у Дністро-Дунайському межиріччі, межуючи на північному сході з ареалом сарматів Середнього Подніпров'я. Саме з аорсами О.В.Симоненко пов'язує могутнє угруповання Фарзоя та Інісмея. Оскільки у похованні з Баштечок знайдена мисочка з тамгою Інісмея, дослідник не виключає можливості, що сармати Подніпров'я також входили до цього політичного об'єднання (Симоненко, Лобай 1991: 35, 62-75). Можливо, на користь цього свідчить і знахідка монети Фарзоя неподалік од Бердичева (обставини знахідки невідомі) (Карышковский 1988: 115). До такого ж висновку підштовхують і дані писемних джерел. Напис Плавтія Сільвана повідомляє, що той "повернув царям бастарнів і роксолан їх синів, а цареві даків — братів, взятих раніше в полон або захоплених ворогами" (Шукин 1989: 80). Події, про які йде мова — це два походи: проти сарматів за Дунай і на підтримку Херсонеса проти кримських скіфів. Зрозуміло, останні ніяк не могли захопити родичів царів бастарнів та даків, малоімовірна і можливість бойових дій між таврійськими роксоланами та кримськими скіфами. Останні не могли розв'язати бойових дій проти Херсонеса, маючи погані стосунки з північним сусідом, який, до того ж, як свідчить декрет на честь Діофанта, традиційно був союзником кримських скіфів. Нарешті, ніяких даних про хід та результати кримської акції Плавтія Сільвана у нас немає. Тому повернення полонених можна пов'язати лише з походом на задунайських сарматів, тобто аорсів. Названі у написі "полоненими" родичі царів бастарнів, даків та роксолан насправді були звичайними заручниками, яких переможці брали для забезпечення себе від виступу підкорених царів. Цей факт надзвичайно важливий, оскільки він означає, що напередодні походу Плавтія Сільвана аорси настільки посилілися, що зуміли підкорити чи, швидше, силою примусили до союзу з собою наймогутніші племена утворення Подунав'я — даків та бастарнів, а також роксолан. З силою аорсів рахувалися і римляни: повернення заручників, звичайно ж, не було благодійною акцією — римляни намагалися таким чином заручитися підтримкою або принаймні нейтралітетом цих племен на випадок майбутніх

сутічок з аорсами. Синхронізація даного походу з відсилкою V Македонського легіону до Вірменії дозволила М.Б.Шукіну датувати його літом-осінню 62 р. н.е. (Шукин 1989: 80). Не можна не помітити, що ця дата надзвичайно близька до початку випуску монет Фарзоя в Ольвії, який П.О.Карышковський відносить до часу близько 64 р. (Карышковский 1988: 108-115). Випуск монет Фарзоя красномовно свідчить, що "придушення... заворушень сарматів" Сільваном було лише короткочасним епізодом, який не завадив подальшому зростанню могутності аорсів. Вже взимку 67/68 рр. колишні "союзники" римлян — роксолани — вторгаються в Мезію, набіг повторюється і наступної зими 68/69 рр. Сама по собі зміна політичної орієнтації для кочовиків не є дивною, інша справа, що роксоланські походи мали бути узгоджені з аорсами. Справа в тому, що в I ст. н.е. роксолани ще не переселилися в Подунав'я. Поховання I ст. н.е. в простих ґрунтових ямах, орієнтовані на північ для даного регіону одиничні, в той час, як на правобережжі Середнього Подніпров'я їх виявлено велику кількість. Однак припущення про можливість двох зимових походів роксолан безпосередньо з Середнього Подніпров'я малоімовірно. На наш погляд, ситуація пояснюється запланованістю обох походів. В таких випадках боєздатна чоловіча частина племені з осені разом з частиною худоби, необхідної для проживання, залишалася для зимівлі на території дружнього племені, яке приєднувалося до походу та отримувало додатково частину здобичі. Таким племенем в даному випадку, швидше за все, були аорси, чим і пояснюється цифра 9000 вершників, вказана Тацитом для другого походу.

Чи, може, дійсно існувала наддержава "Роксоланія", як вважає Ю.В.Павленко? Підстав для таких висновків немає. У Подніпров'ї сармати проживали у невеликій смузі вздовж Дніпра, що належала на той час до степової зони (південь Київщини і Черкащина). Обмеженість цієї території та порівняно велика густина розташування сарматських поховань, на наш погляд, свідчать про те, що тут розташовувалися лише зимівники роксолан, літні ж кочів'я мали знаходитися південніше, у межиріччі Дніпра і Південного Бугу. Невелика таврійська група роксолан на Лівобережжі Дніпра безперечно поступалася за чисельністю і впливом сарматським племенам нової хвилі, які переселялися сюди з Півночі на рубежі нашої ери і продовжували переходити Дон протягом всього I ст. н.е. Їх контакти з середньодніпровськими роксоланами були обмеженими, якщо вони взагалі мали місце, тому стверджувати належність двох груп роксолан до одного політичного об'єднання у нас немає підстав. Довести ж залежність від роксолан лісових та лісостепових слов'янських племен (за виключенням зарубинців Середнього Подніпров'я) практично неможливо.

Стосунки роксолан і племен зарубинецької культури слід розглянути окремо. Хоча ми вже зупинялися на цьому раніше (Комар 1994: 45-46), деякі факти вимагають переосмислення. Перші контакти між роксоланами і слов'янами, очевидно, носили характер збройних сутічок. Принаймні з кінця II ст. до н.е. в зарубинецькій культурі спостерігається будівництво городищ, яке С.В.Максимов пов'язує з сарматською загрозою (Максимов 1971: 56; Максимов 1975: 192). На думку дослідника, стосунки між слов'янами і сарматами протягом всього часу були ворожими.

Підставами для своїх висновків він вважає знахідки кількох сарматських наконечників стріл у земляних валах, що оточували майданчики городища Бабина Гора та Ходосівка. На городищі Ходосівка були знайдені “виразні сліди пожежі” — перепалений до червоного шар глиняної обмазки, яка входила в комплекс оборонних стін. На городищах Бабина Гора, Монастир'юк, Пилипенкова Гора та інших, на його думку, спостерігається схожа, хоча й не така виразна, картина (Максимов 1978: 45-54). Нечисленні знахідки сарматських наконечників стріл у валах зарубинецьких городищ О.В.Симоненко пов'язує з воєнними акціями сарматів I ст. до н.е. (Симоненко, Лобай 1991: 82). В роксоланських комплексах цього часу дійсно виявлено кілька зарубинецьких мисок (Львове 1/1; Каїри 9/2) (Симоненко 1993: 26), однак змальовані Є.В.Максимовим катастрофічні наслідки цих походів для зарубинецьких городищ, на наш погляд, явно перебільшені. Городища Бабина Гора та Пилипенкова Гора існували принаймні до кінця I ст. н.е., а Ходосівка та Монастир'юк й в II ст., що робить сарматів непричетними до зриву їх функціонування. Та й, власне, сліди пожеж не обов'язково являються ознаками розгрому, зважаючи на поширену в давнину традицію спалювати старе поселення при переселенні. На розгромлених пізніших слов'янських городищах (Зимне, Пастирське) знайдені рештки загиблих захисників та жителів городища, чого не виявлено на зарубинецьких. На городищі ж Ходосівка, де виявлені залишки пожежі, планові розкопки не проводилися, тому ні встановити час пожежі, ні визначити, чи спостерігаються її сліди по всьому поселенні, ми поки що не можемо. На наш погляд, в I ст. до н.е. сармати не доводили справу до штурму зарубинецьких городищ й задовільнялися лише періодичними викупами.

Близько рубежу нашої ери ситуація в Дніпро-Донському межиріччі різко дестабілізується, що пояснюється переселенням в цей регіон зі сходу могутнього племенного об'єднання аорсів та ряду не відомих на ім'я племен (Комар 1994: 42-43). Під їх тиском язиги, а також більша частина роксолан переходять на правий берег Дніпра, однак, якщо перші попрямували у Подунав'я, роксолани віддали перевагу вже знайомому регіону Середнього Подніпров'я. Віднині роксолани стають найближчими сусідами зарубинецьких племен. Між ними навряд чи могли зберігатися ворожі стосунки, як вважає Є. В. Максимов. Очевидно, мала рація М.П.Абрамова, яка називала ці стосунки мирними (Абрамова 1961: 108). Незважаючи на “сарматську загрозу”, населення зарубинецької культури не покинуло район Середнього Подніпров'я, де протягом I ст. н.е. продовжують існувати старі і навіть виникають нові поселення. Пізньозарубинецькі поселення неукріплені, а на городищі Бабина Гора комплекси пізньозарубинецького часу розташовуються не на вершинах пагорбів, а трохи нижче, на майданчиках-уступах і навіть за межами укріплень (Циндровська 1993: 153), що свідчить про відсутність небезпеки з боку сарматів. На думку О.В.Симоненка, ці факти відбивають встановлення політично-економічної залежності слов'ян від роксолан (Симоненко 1981: 68). Оскільки сарматські речі виявлені лише на таких пам'ятках, як Суботів, Жаботин, Бабина Гора, Таценки, Пирогове (Максимов 1978: 50-52), мова йде про залежність лише невеликої локальної групи зарубинців правобережного Середнього Подніпров'я.

Наприкінці I ст. н.е. об'єднання Фарзоя та

Інісмея з невідомих причин, швидше за все, під тиском алан, сходять з історичної арени: монети Фарзоя датуються не пізніше часу Тита (71-81 рр. н.е.), монети ж його наступника Інісмея максимум заходять в час Доміціана (81-96 рр.) (Карышковский, 1988: 116-119). Ослаблення аорсів сприяло піднесенню роксолан, які не пізніше кінця I ст. переселяються у Подунав'я. Вже у 107 р. Римська імперія була змушена укласти з роксоланами договір про охорону за плату її кордонів, що було завуальованою формою виплати данини. Таким чином, роксолани проживали на території Середнього Подніпров'я менше століття. Ю.В.Павленко стверджує, що за цей час вони встигли ослов'янитися й осісти на землю, доказом чого є Калантаївський безкурганний могильник. Зарубинецький вплив ним також вбачається в застосуванні дерев'яних конструкцій в похованнях, які продовжують “традиції скіфського часу” (Павленко, 1994: 252-253). Сарматам взагалі була притаманна звичка використовувати для облаштування могил всі наявні під рукою матеріали. Оскільки Середнє Подніпров'я в цьому плані важко порівняти з бідними на деревину степовими районами. М.І.Вязьмітіна у не зовсім коректній формі порівняла могильні дерев'яні конструкції середньодніпровських сарматів зі старшими щонайменше на два століття скіфськими (Археология Украинской ССР, 1986: 195), жертвою чого і став Ю.В.Павленко. Цього порівняння йому вистачило для того, щоб змалювати “широке відродження звичаїв чорнолісько-скіфської доби” (sic!), зникнення сарматських рис у поховальному обряді і, як наслідок, повну слов'янізацію роксолан (Павленко, 1994: 252-254). Насправді матеріальна культура роксолан Середнього Подніпров'я типово сарматська. Вплив зарубинецької культури (якщо не брати до уваги кілька надзвичайно сумнівних випадків, де можна підозрювати тілоспалення), зовсім відсутній. Типово сарматський інвентар містять і поховання Калантаївського могильника, який розташований на території чорноліського городища. Звичайним безкурганним могильником його вважати не можна. Переважна більшість сарматських поховань впушені в кургани попередньої доби, однак зустрічаються поховання, здійснені на городищах чи навіть просто на колишніх поселеннях. Цей факт пояснюється через призму ідеологічних уявлень стародавніх народів. Могила сприймалася як своєрідне житло небіжчика (показовим є українське “домовина”). Для народів, які використовували курганний поховальний обряд, таким житлом був курган. Оскільки спорудження Кургана було надзвичайно трудомістким процесом, вважалося цілком прийнятним “підселити” свого небіжчика у вже готовий курган. Не кожен курган підходив для цієї ролі. Дослідниками давно відмічений факт, що сармати віддавали перевагу курганам доби міді-бронзи, лише в рідкісних випадках використовуючи скіфські. Це — типове явище боязні помсти з боку духів могутнього вайовничого народу, що займав дану територію до них. Оскільки народи передскіфського часу “претензій” до сарматів не мали, їх кургани можна було використовувати. Очевидно, коли “гарного” кургану поблизу не було, використовували “сурогатні” заміники — городища. Калантаївське городище — саме той випадок. Розташоване поруч з місцем зимівлі якогось роду воно поступово перетворилося на “обжитий”

родовий могильник. Розглядати ж його як свідчення осідання сарматів на землю неможливо вже через відсутність поряд поселення з аналогічним інвентарем. Контакти роксолан і слов'ян, безперечно, існували, про що свідчать знахідки речей сарматського вигляду в зарубинецьких комплексах, однак їх нечисленність вказує на низьку інтенсивність таких контактів. Питання, яке нас цікавить, має бути сформульоване так: чи міг етнонім "роксолани" у подібній до "рос" формі перейти на певну групу слов'янського населення і після відходу роксолан зберігатися як самоназва? Відповідь на це питання, звичайно, лежить поза межами нашої компетенції. Розглянемо іншу проблему: чи фіксується археологічними даними в правобережному Середньому Подніпров'ї безперервний розвиток однієї групи населення, яка може бути співвіднесена з гіпотетичними "росами"?

Після відходу роксолан у Подунав'я зарубинецька культура дещо змінює вигляд. Змінюється набір прикрас, в керамічному комплексі та поховальному обряді з'являються виразні риси пшеворської культури. Ці факти свідчать про помітну інфільтрацію пшеворців у середовище зарубинецького населення Середнього Подніпров'я (Козак 1991: 118-122). Процес уніфікації матеріальної культури слов'ян Дністро-Дніпровського межиріччя, яка протягом II ст. н.е. почала набувати змішаного зарубинецько-пшеворського вигляду, на наш погляд, відбиває утворення племенного союзу "спадів". Ці процеси були раптово перервані у останній чверті II ст. інвазією готів. За свідченням Йордана (*Getica*, 27-29), спали були розбиті, і готи оволоділи "бажаною країною" (Йордан 1960: 70). Переможці вигнали зубрицьке населення з Волині та пізньозарубинецьке з Південного Побужжя. Просунувшись вздовж Південного Бугу до Чорного моря, готи ніби клином роз'єднали слов'ян на два ареали, які стали відомі у VI ст. під назвами "склавіни" та "анти". В другій чверті III ст. готи з'являються і в Середньому Подніпров'ї. Етнокультурна ситуація у даному регіоні в III-IV ст. надзвичайно складна. Окрім "класичних" черняхівських пам'яток (Маслів, Рижівка, Обухів I, Дерев'яна та ін.) тут відомі черняхівсько-вельбарські пам'ятки (Глеваха, Снітинка, Леськи) та пам'ятки типу Журівки (Журівка, Ломовате, Черняхів, Сабадаш-Охматове), що вирізняються напівземлянковими житлами, великим відсотком ліпного посуду (пізньоскіфського вигляду), незначним відсотком тілоспалень й повним домінуванням західної орієнтації інгумацій у поховальному обряді. Перша група впевнено співвідноситься з готами; друга, очевидно, залишена германським населенням, що входило до готського об'єднання. Пам'ятки типу Журівки, незважаючи на присутність вельбарських рис, явно залишені іншим етносом, можливо, спорідненим зарубинецькому пізньоскіфським населенням з Нижнього Подніпров'я. Окрім вищезгаданих груп, в Середньому Подніпров'ї зберігалось і місцеве населення, яке залишило пам'ятки київської культури (Нові Безрадиці, Обухів III, IV, V, VII, Григорівка, Бабичі та інші). Вони займають приблизно той же ареал, що й попередні пізньозарубинецькі, тільки тепер вже черезполосно з черняхівськими. Щоправда, прихід на початку III ст. готів, потім в 2-й половині III ст. пізніх скіфів, а в кінці III ст. вельбарського населення змусив слов'ян злегка "потіснитися": достовірно київські пам'ятки IV ст. відомі лише на північ від р. Стугни

(Терпиловский, Абашина 1992: 86). Така мішанина германського, іранського й слов'янського населення виглядає дивно, між тим, саме поєднання германських, слов'янських та іранських елементів являє собою нечисленний лінгвістичний матеріал, яких залишився нам від антив (*Свод древнейших письменных известий...*: 296310, 328-336). Це підштовхує до висновку, що саме в Правобережному Середньому Подніпров'ї слід локалізувати "антив" III-IV ст. В V ст. населення даного регіону змінюється, що пов'язано спочатку з відтоком частини населення разом з остроготами, а потім з розселенням антив до Дунаю. В 2-й половині V ст. сюди висувається київське населення правобережної Північної Київщини, що фіксується появою пам'яток пенківської культури, а його місце, в свою чергу, займає населення празької культури, яке стало відоме пізніше під назвою "дерева" — "деревлани" (цікаво, що поселення VI-VII ст. на Старокиївській горі також празьке (Толочко 1983: 26-28)). І надалі ситуація в Середньому Подніпров'ї не залишалася стабільною, що гарно ілюструється регіоном біля Обухова. Так, поселення київської культури Обухів II перекривається шаром празької культури західного походження, який змінюється шаром волинцевської культури, генетично не пов'язаної з попередньою. Однак західне населення таки домагається свого: поряд зі спаленим волинцевським поселенням виникає поселення культури Лука-Райковецька, яка змінює не лише волинцевські, а й дещо південніші сахнівські старожитності. Ці факти свідчать, що правобережне Середнє Подніпров'я весь час було об'єктом боротьби між різними слов'янськими племенами, перемогу в якій напередодні утворення Русі здобули племена культури Лука-Райковецька, яка й стала підосновою давньоруської на всій Правобережній Україні. Припущення, що за таких обставин якась група населення не лише збереглася в Середньому Подніпров'ї з I ст. до IX ст., а й зуміла поширити свій етнонім на весь східнослов'янський ареал, виглядає надто фантастично, щоб його сприймати серйозно.

Не покращує його становище і посилання на існування "росомонів" та *hros*. Проблеми цих "народів" існують лише за рахунок браку інформації. Спробуємо з'ясувати, які факти є у нашому розпорядженні. Етнонім "росомони" зафіксований лише в "Гетиці" Йордана при описі обставин смерті Германаріха (*Getica* 129): *"Підступному ж племені росомонів, яке тоді серед інших служило йому, випала нагода йому зашкодити. Одну жінку з вищезазначеного племені на ім'я Сунільда за зрадницький відхід (від короля — поправка О.Ч Скржинської) "ь чоловіка, король, охопленій гнівом, наказав розірвати на частини, прив'язавши до диких коней... Брати ж п. Сар і Аммі, у помсту за смерть сестри, вдарили його мечем в бік"* (Йордан, 1960: 91-92). Належність даного уривку до фольклорних джерел (а, отже, й до тексту Аблабія) безсумнівна, оскільки цей епізод зберігся в скандинавському та давньонімецькому фольклорі. Зокрема у скандинавській "Волсунгсазі", що є норманським варіантом "Пісні про Нібелунгів", додано історію про Сванхільду — дружину Йормунрека, яка була страчена (розтоптана кінями) за підозрою у подружній зраді. Її брати, Хамді та Серлі, у помсту за сестру відрубали Йормунреку руки та ноги, однак голову відрубати було нікому, оскільки по дорозі вони випадково вбили третього брата — Ерпа. Залишки цієї легенди були детально проаналізовані

М.Ю.Брайчевським, щоправда, вже виходячи з тези про слов'янську належність росомонів (Брайчевский 1964: 102-107). Саме пізні легенди дозволили зробити О.Ч.Скржинській відзначену поправку в тексті; аналогічне читання прийняв і А.Н.Антфертьєв (Свод древнейших письменных известий...: 113). Однак Аблабія від даних подій відділяло лише трошки більше століття — час, незначний для народної пам'яті вдавнину. На цій стадії існування легенда обов'язково мала зберігати історичне зерно. Тому ряд дослідників пропонують дослівно перекладати текст: "Сунільду, за зрадницький відхід її чоловіка (traudulento discessu — "підступний відхід", "відокремлення", discessu може мати також значення "повстання" (Свод древнейших письменных известий...:157)), король... наказав розірвати на частини...". В такому випадку росомони — союзники Германаріха (або підлегле плем'я), які з появою гунів відходять від союзу з ним, за що той страчує дружину вождя росомонів (Буданова 1990: 134). Таке читання зразу піднімає питання про етнічну належність росомонів. Їх ототожнювали з роксоланами, герулами, слов'янами, називали готським чи аланським родом, проте єдиним способом з'ясувати етнічну належність росомонів є вивчення лінгвістичних даних про них. Сам етнонім найчастіше пояснюється, як "народ роси" — gos Ч- осетинське тоїпе "муж", "чоловік" (Абаев 1949: 172). Зв'язок цих "росів" з р. Рось, (від давньоіндійського gos, gasa (слов'янське "роса") "волога" (Стрижак 1991: 158-159)), загалом можливий, але лише через різночитання Rosomonorum — Rosomanorum, Rosimanorum, де явно помітно германське тап. Справа в тому, що в IV ст. в Пороссі проживали лише "анти" та готські роди /можливе читання gens щодо росомонів — "рід" (Свод древнейших письменных известий...: 155)/, які відокремлювалися від аланів великим масивом остроготів. Однак, якщо "росомани" — германський етнонім, чи не можна прочитати і його першу частину? О.М.Трубачов прочитав "росомони", як готське gos "кінь" + аланське тоїпе "чоловік" — тобто "кінні люди" (Трубачев 1967: 11). Зважаючи на різночитання, явно штучне тут тоїпе слід, на наш погляд, замінити на тап, отримавши таким чином готське слово, тотожне за змістом до "кочовики". Готським ім'ям є і Сунільда (Суніхільда) — Сванхільда — "Лебідь", але його порівняння з літописною Либіддю є некоректним з точки зору лінгвістики (Свод древнейших письменных известий...: 156; Трубачев 1991: 199). Відзначені ж М.Ю.Брайчевським паралелі в слов'янському фольклорі до персонажу Сванхільди не є доказовими для твердження про його слов'янське походження, оскільки в германському фольклорі він зафіксований ще у VI ст. (Брайчевский 1964: 103-107). Імена "Сар" і "Аммій" не германські, а, швидше за все, іранські: до них близькі авестійське saṃah, осетинське sɔr "голова" та скіфське ата "сирий" (Стрижак 1991: 79). Ці імена неодноразово порівнювали з придніпровськими містами Птолемея Сар (Сарон) та Амадока (порівняйте: Хамді), однак порівняння не можна визнати коректним, оскільки корінь сар- надзвичайно поширений в іранському світі, а до другого імені при бажанні можна знайти ще більш несподівані паралелі (наприклад, арабські міста Хама, Хамадан, Хамрі тощо). Оскільки германські елементи цілком можуть бути пояснені германомовністю джерела, єдиний прийнятний висновок щодо мови "росоманів" буде про її

належність до іранської групи. Таким чином, якщо визнати, що під "росоманами" криється реальний народ, його можна описати так: кочовий іраномовний народ, який має іншу назву (не "росомони"!); союзний готам, після появи гунів виступає проти готів, чим сприяє смерті Германаріха. Неважко здогадатися, що мова йде про аланів, з якими у готів існували тісні взаємини (сам Йордан, як вважається був гото-аланом за походженням). Події ж, про які йде мова, докладно передає Амміан Марцеллін (XXXI. 3. 1 — 3): *"I ось гуні, пройшовши через землі аланів, які межують з гревтунгами і, як правило, називаються танаїтами, зробили у них страшне знищення і спустошення, а з тими, що вціліли, заключили союз і прислужили до себе. За їх допомогою вони сміливо прорвалися несподіваним нападом в просторі й родючі землі Ерменріха... Вражений силою цієї несподіваної бурі, Ерменріх протягом довгого часу намагався дати їм рішучу відсіч і відбитися від них; але так як чутки все більше посилювали жах лиха, що насувалося, то він поклав кінець страху перед великими небезпеками добровільною смертю. Витимир, вибраний після його смерті царем, чинив деякий час супротив аланам... Але після багатьох поразок він загинув у битві, переможений силою зброї"* (Амміан Марцеллін 1994: 494-495). Союз аланів з Гунами, хоча й був вимушеним, але все одно розглядався готами, як удар в спину. Не виключено, що саме звістка про цей союз і стала причиною самогубства Германаріха. Характерною особливістю історичного фольклору є передача подій символами. *"Найшляхетніший з роду Амалив", "дуже войовничий цар, якого боялися сусідні народи через його багаточисельні і різноманітні воєнні подвиги"* не міг загинути для народу через страх поразки, тому героїчний епос приписав його смерть підступності етнічно не атрибутованих кочовиків ("росоманів"), які діяли не з політичних причин, а за зрозумілим германцям законом кровної помсти. Однак ця легенда не про смерть Германаріха. *"Удар мечем в бік"* — символ зради; відрубання ж королю кінцівок — символ позбавлення його сили, влади. На наш погляд, легенда про Сунільду в закодованій формі передає переконання готів, що саме зрада аланів стала причиною катастрофічної поразки готів та їх легендарного непереможного короля Германаріха. Залишається лише свідчення ПсевдоЗахарії, однак з ним справа простіша. В "Церковній історії", сирійському джерелі, що було складене близько 560 р. і приписувалося Захарії Ритору, міститься додаток з розповіддю про християнську місію Кардоста на Північний Кавказ, в якій приводиться перелік північнокавказьких племен. Перелічивши тринадцять "гунських" племен, джерело говорить: *"Далі від них живе народ амазрати та псиголовці (люди-пси), на захід і на північ від них — амазонки (amazonides), жінки з однією груддю, вони живуть самі по собі і воюють зі зброєю і на конях... сусідній же з ними народ ерос, чоловіки, з величезними кінцівками, у яких немає зброї і яких не можуть носити коні через їх кінцівки"* (Пигулевская 1939: 114-115). Передача назви останнього народу викликає труднощі: латиницею вона виглядає як bros, кирилицею, як "ерос". Розповідь про амазонок, псиголовців та амазратів (ast-zarte — "люди величиною з лікоть", "карлики"), безперечно, походить з якогось грецького джерела (Пигулевская 1939: 111). Сюди ж слід відносити і розповідь про hros, тому версію А. І. Попова, що hros — це передача біблійного семітського "князя Рош" (саме "князя", а не

“народу”), некоректно і з точки зору лінгвістики, слід визнати помилковою (Попов 1975: 54). О.Й.Пріцак справедливо відзначив, що в сирійській передачі так має виглядати грецьке *hēros* — “герой”, однак це слово, звичайно ж, застосовувалося не щодо “велеток-амазонок” (Pritsak 1981: 6). Плутани уявлення про героїв, як велетнів без зброї, що не їздять верхи, цілком могли скластися завдяки розповідям про подвиги Геракла, який завжди подорожував пішки або на колісниці, часто змагаючись голими руками чи за допомогою палиці. В тексті також відразу помітно бінарну опозицію:

народ жінки — народ чоловіки
зі зброєю — без зброї
на конях — без коней.

Найближчі аналогії таким уявленням знаходимо у дещо пізніших арабських географів. Так, Ал-Хварізі розташовує на півночі Європи у “Західному зовнішньому морі” “острів Амазанус, на якому живуть чоловіки”, а поряд з ним “острів Амазанус, на якому живуть жінки” (Калинина 1988: 47, 52). Очевидно, ці дві згадки відбивають своєрідне передньоазійське розуміння грецьких легенд, згідно якого десь на півночі існує

воєвничий народ жінокамазонок та аналогічний народ чоловіків “героїв”. Зрозуміло, реальність існування цих народів не більша, ніж їх казкових сусідів — карликів та пегіголовців.

Проаналізувавши наявні писемні, лінгвістичні та археологічні матеріали, ми дійшли висновку про повну відсутність джерел, які могли б довести існування окремого племені росів/русів раніше IX ст., що, на наш погляд, свідчить про повну безперспективність подальших пошуків у цьому напрямку. Вперте бажання ряду дослідників довести реальність існування “поляно-руського князівства” принаймні з V ст. н.е. та його виключну роль в утворенні Руської держави призводить до ігнорації ряду важливих фактів, як, скажімо, повідомлення ал-Мас'уді про домінування волинянського (а не дулібського!) племенного союзу напередодні появи Русі (Гаркави 1870: 135-137), яке, між тим, добре узгоджується з поширенням на Правобережній Україні культури Лука-Райковецька. За нашим глибоким переконанням, проблема походження Русі має вирішуватися лише шляхом аналізу процесів, які безпосередньо привели до утворення Руської держави, та лише на підставі джерел, синхронних цим процесам.

ЛІТЕРАТУРА

- Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор — М.-Л, 1949.
Абрамова М.П. Сарматские погребения Дона и Украины // В до н.э. — I в н.э. // СА — 1961. — № 1
Аммиан Марцеллин Римская история — СПб, 1994.
Археология Украинской ССР — Т 2 — К., 1986.
Брайчевский М.Ю. Когда и как возник Киев — К., 1964.
Буданова В.П. Готы в эпоху Великого переселения народов — М., 1990.
Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских — СПб., 1870.
Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Труды V Международного конгресса археологов-славистов — т 4 — К., 1988а.
Гороховский Е.Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тысячелетия нашей эры Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья Автореф канд дис — К., 1986
Грушевський М.С. Історія України-Русі. — т 1 — К., 1991.
Иордан О. Происхождении и деяниях гетов — М., 1960.
Калинина Т.М. Сведения ранних ученых Арабского халифата — М., 1988.
Карышковский И.О. Монеты Ольвии. — К., 1988.
Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е. — IV ст. н.е.) — К., 1991.
Комар О.В. Роксолани історія та проблематика — Академія 41 — К., 1994.
Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ — 1949. — № 3.
Максимов С.В. Зарубинецьке городище Пилипснкова гора / Археологія — вип. 4 — К., 1971.
Максимов Е.В. К вопросу о зарубинецких городищах на Среднем Поднепровье // Скифский мир. — К., 1975.
Максимов С.В. Взаимодносини зарубинецьких та степових племен Подніпров'я // Археологія — Вип. 28 — К., 1978.
Мачинский Д.А. Некоторые проблемы этнографии восточноевропейских степей во II в. до н.э. // АСГЭ — вып. 116 — 1974.
Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К., 1994.
Пивторак Г. Українці: звідки ми і наша мова — К., 1993.
Пигулевская Н.В. Сирийский источник VI в. о народах Кавказа // ВДИ — № 1 — 1939.
Пигулевская Н.В. Имя “Рус” в сирийском источнике VI в. н.э. // Академику Б.Д. Грскому ко дню 70-летия. — М., 1952.
Попов А.И. Названия народов СССР введение в этнонимистику — Л., 1973.
Рыбаков Б.А. Древние русы // СА — Т ХУЛ — 1953.
Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. — М., 1982.
Свод древнейших письменных известий о славянах. — Т 1 — М., 1991
Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. — М., 1991.
Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. — М., 1982.
Симоненко А.В. Сарматы в Среднем Поднепровье // Древности Среднего Поднепровья — К., 1981.
Симоненко О.В. Роксолани (пошук археологічних відповідностей) // Археологія — К., 1991. — № 4
Симоненко А.В. Сарматы Таврії — К., 1993.
Симоненко А.В., Лобай Б.И. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н.э. — К., 1991.
Страбон География — М., 1994.
Стрижок О.С. Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. — К., 1991.
Стрижок О.С. Роксолани і Русь — Ономастика України першого тисячоліття нашої ери — К., 1992.
Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры — К., 1992.
Толочко П.П. Древний Киев. — К., 1983.
Толстой С.П. Из предистории Руси // СЭ. — Т. VI-VII — 1947.
Трубачев О.Н. Из славяно-иранских лексических отношений // Этимология — М., 1965.
Трубачев О.Н. Этногенез и культура древнейших славян. — М., 1991.
Удальцов А.Д. Основные вопросы этногенеза славян. — СЭ, Т VI-VII — 1947.
Циндровська Л.О. Пізньюзарубинецькі поселення на Середньому Подніпров'ї // Археологія — К., 1993. — № 2.
Шукин М.Б. Сарматы на землях к западу от Днепра и некоторые события в Центральной и Восточной Европе // СА. — 1989. — № 1.
Яценко С.А. Аланская проблема и центральноазиатские элементы в культуре кочевников Сарматии рубежа I — II вв. н.э. // ПАВ. — 1993. — вып 3
Pritsak O. The origin of Rus' Vol. I: Old Scandinavian sources other than the sagas, Cambridge, Massachusetts. 1981.